
Donker Afrika

Sjaak van der Geest

Besproken wordt: Claude Ake, **A political economy of Africa**, Longman, Londen 1982, 196 p.

Tegen het einde van de vorige eeuw ontstond er in Europa plotseling een 'rush' op Afrika. Franse, Duitse en Engelse legers stootten op elkaar onder de hete Afrikaanse zon en met linealen werden in 1885 op het Congres van Berlijn territoriale compromissen gesloten die nu nog terug te vinden zijn in de bizarre grenzen van Afrikaanse staten. Historici zijn het er nog steeds niet over eens hoe die plotselinge 'rush' verklaard moet worden. Was het een weloverwogen stap van kapitalistische ondernemers die op zoek waren naar een uitbreiding van hun investeringsmogelijkheden? Was het een emotionele, nationalistische gebeurtenis die niets met economische planning te maken had? Trachtten Europese regeringen haar interne problemen naar elders te exporteren? Of werden politieke veten simpelweg op Afrikaanse bodem uitgevochten? Afrika bergt nog veel meer raadsels die onderzoekers van velerlei discipline bezighouden. Heeft Europa Afrika 'onderontwikkeld', zoals de in 1980 vermoorde Guyanese historicus Rodney (1972) beweerde? Of zijn er ook interne factoren die de deplorabele economische toestand van het huidige Afrika verklaren? En hoe ziet de toekomst van Afrika er uit?

Claude Ake

Claude Ake, Nigeriaan en hoogleraar in de politieke economie van de Universiteit van Port Harcourt, stelt deze en vele andere vragen in zijn boek *A political economy of Africa*. Men kan hem niet verwijten dat hij vaag is in zijn antwoorden. Zijn boek is een ondubbelzinnige inleiding in het dialectisch-materialistische denken over Afrika. Orthodox en Nihil Obstat. Het imperialisme is een fase van het kapitalisme. Ake legt geduldig uit, stap voor stap, dat materiële omstandigheden aan de basis liggen van alles wat mensen doen en denken en dat de werkelijkheid een innerlijke dynamiek heeft die voortkomt uit de tegenstellingen die onontkoombaar blijken te zijn in een maatschappij waar materiële goederen ongelijk verdeeld zijn. Die tegenstellingen worden zorgvuldig genoteerd in de geschiedenis van Europa's bemoeienis met Afrika. Die rechtlijnigheid van zijn betoog bracht tegenstrijdige gevoelens bij mij teweeg. Ik was gefascineerd door de zekerheid waarmee hij de lijnen van de geschiedenis blootlegde. Zo'n zekerheid is inderdaad benijdenswaard. Maar dan komt de twijfel: is het werkelijk zo eenduidig? Geleidelijk aan stapelen de tegenargumenten zich op. Die tegenargumenten worden als het ware opgeroepen door het boek zelf, en dat is in zekere zin ook een – zij het onbedoelde – verdienste van de auteur.

Imperialisme in Afrika

Ake slaagt erin op heldere wijze een aantal mechanismen en gevolgen van het kolonialisme in Afrika te beschrijven. De invoering van het westerse geldsysteem, bijvoorbeeld, blijkt een uiterst effectief middel om Afrikaanse maatschappijen binnen de internationale economie te trekken. De exclusiviteit van het nieuwe betaalmiddel dwingt de Afrikaan al spoedig waren te produceren waar 'het moederland' behoefte aan heeft. Het opleggen van belastingen heeft een zelfde effect. De economie keert zich langzaam naar het geïndustrialiseerde Westen, want daar komt het geld vandaan waar alles om gaat draaien. Er komen banken die er voor zorgen dat een en ander nog gesmeerder gaat lopen. Het gevolg is een economische ontwikkeling die gekenmerkt wordt door een totale afhankelijkheid van de metropool. Westerse bedrijven verwerven zich monopolistische posities in Afrika en de koloniën verhogen haar kwetsbaarheid door haar economie op slechts enkele exportprodukten te baseren. De infrastructuur van de koloniën wordt geheel en al gericht op het Westen en blijkt volkomen dysfunctioneel binnen het eigen land. Ake noemt dit verschijnsel 'disarticulatie'.

De volgende stap is het opsporen van de tegenstellingen die immers de motor van de verandering zijn. Ake vindt ze: tussen kapitaal en Afrikaanse petit-bourgeoisie; tussen kapitaal en arbeid; tussen kapitaal en boeren; en tenslotte binnen de koloniale ideologie die beschaving preekt maar 'barbaars' doet.

De genoemde tegenstellingen zetten een veranderingsproces in werking dat uiteindelijk leidt tot politieke onafhankelijkheid van Afrikaanse staten. Maar dan gebeurt er iets vreemds. Ake constateert dat achter de cosmetica van de politieke veranderingen de economische structuren van het koloniale tijdperk gewoon voort blijven duren. De term neokolonialisme wordt uitgevonden. De nieuwe politieke leiders ontpoppen zich als erfgenamen van de oude economie. De afhankelijkheid, de eenzijdige economische basis, de monopolies, de disarticulatie, alles blijft zoals het vroeger was. Natuurlijk, de leiders maken plannen voor nationale ontwikkeling, maar zoals de koloniale beschavingsideologie heeft ook de ontwikkelingsideologie een dubbel gezicht. Achter de retoriek van ontwikkeling groeit een systeem van toenemende uitbuiting. Het Afrika van vandaag.

Na zoveel nadruk gelegd te hebben op de dynamiek van de werkelijkheid ziet Ake zich dan gesteld voor de taak juist het ontbreken van dynamiek, de onveranderlijkheid, van de Afrikaanse werkelijkheid te verklaren. Hij verschuift langzaam van een dialectisch-materialistisch naar een structureel-functionalistisch betoog zonder echter de terminologie van de eerstgenoemde traditie los te laten. In een hoofdstuk dat hij onverstoord 'The dynamics of African socio-economic formations' noemt, laat hij zien hoe de verschillende eigenschappen van de bestaande economie die economie juist in stand houden. Niet de tegenstellingen bepalen de loop van de geschiedenis maar het raderwerk van de behoudende krachten. Er zijn wel degelijk tegenstellingen maar in het bestaande systeem worden die voortdurend onschadelijk gemaakt via coöptatie, politieke misleiding, corruptie, depolitatisatie en regelrechte onderdrukking.

Hiermee is de grote tegenstrijdigheid van Akes boek aangegeven. Hij gaat van start met een model om verandering te verklaren en ziet zich vervolgens genoodzaakt een verklaring te zoeken voor het feit dat verandering uitblijft.

Buiten de deur

Deze vreemde ommekeer in het boek zou minder onverwacht geweest zijn als Ake niet zo selectief geweest was bij zijn speurtocht naar tegenstellingen in de Afrikaanse sociale

formaties. Bij nadere beschouwing blijkt namelijk dat hij een aantal tegenstellingen die niet goed passen in het dialectisch model zorgvuldig buiten de deur gehouden heeft. Het zijn stuk voor stuk tegenstellingen en problemen die de klassieke klassentegenstellingen doorkruisen.

Etnische tegenstellingen en omgekeerd allianties op grond van gezamenlijke etnische identiteit zijn spelbrekers voor wie een materialistische analyse wil maken. Daarbij komt dat ook Afrikaanse regeringen niet graag over het onderwerp praten omdat het voor velen een primitieve klank heeft. Dat neemt echter niet weg dat etniciteit in Afrika nog steeds een factor van uitzonderlijk groot gewicht is die vaak een beslissende rol heeft gespeeld bij nationale verkiezingen, staatsgrepen, guerrilla-activiteiten en burgeroorlogen. Etnische identiteit staat gewoonlijk haaks op klassentegenstellingen en bemoeilijkt daarom het ontstaan van een klassebewustzijn. Opmerkelijk is dat Ake ook geen enkele aandacht heeft voor het etnisch karakter van de verenigingen die stadsimmigranten overal in Afrika oprichtten. Deze verenigingen hielden een verscherping van de tegenstelling kapitaal-arbeid tegen en hielpen de arbeider in de stad te overleven ondanks de extreme uitbuiting waaraan hij werd blootgesteld. In die zin droegen ze dus bij tot de instandhouding van het bestaande systeem.

Ake gaat ook volkomen voorbij aan het hardnekkige debat over tegenstellingen binnen de arbeidersklasse, tussen de bevoorrechte en de andere arbeiders. Na Fanon is door vele anderen op deze problematiek gewezen. Het feit dat een 'arbeidsaristocratie' belang heeft bij de instandhouding van het economisch bestel is, evenals de etniciteit, een verwarrende factor voor de onderzoeker die uitgaat van de grote tegenstelling kapitaal-arbeid.

Hetzelfde geldt ook voor tegenstellingen tussen mannen en vrouwen en tussen jongeren en ouderen die niet alleen worden aangetroffen in de traditionele sectoren van Afrikaanse maatschappijen maar vaak een rol blijven spelen als samenlevingen veranderen. Ook deze tegenstellingen blijven onbesproken in Akes boek.

Het meest opvallende is echter dat Ake geen woord wijdt aan het begrip 'articulatie van produktiewijzen'. Als Akes boek tien jaar geleden verschenen was, zou men zich kunnen voorstellen dat de auteur niet op de hoogte was van dit begrip dat door Franse marxisten is uitgewerkt. Inmiddels is echter veel van deze discussie ook in het Engels vertaald, dus moet er een andere reden zijn waarom Ake er geen gebruik van maakt. Past het misschien niet in het dialectisch-materialistisch begrippenkader?

Het begrip 'articulatie' of 'koppeling' van produktiewijzen wijst op het naast elkaar blijven voortbestaan van twee produktiewijzen die men op het eerste gezicht als concurrerend zou beschouwen. In de Afrikaanse situatie komt het vaak voor dat de traditionele domestieke produktiewijze een functie krijgt binnen of naast de kapitalistische produktiewijze. Die functie is gewoonlijk van reproductieve aard. In de traditionele sector van de samenleving, die nog sterk zelfvoorzienend is, worden nieuwe arbeidskrachten geboren en opgevoed. De arbeiders in functie onderhouden vaak nauwe contacten met deze sector en vallen er geregeld op terug, bijvoorbeeld bij ziekte en ouderdom. Omdat de traditionele sector zichzelf onderhoudt kan er sterk bezuinigd worden op het salaris van de arbeider (zie ook Van Binsbergen en Geschiere 1982). Welnu, deze 'harmonische', maar ongelijke, relatie tussen kapitalistische en domestieke produktie, waarin vooral het economisch belang van reproductie benadrukt wordt, en daarmee ook de rol van vrouwen als voortbrengers en opvoeders van kinderen en als voedselverbouwers, kan beschouwd worden als een storende factor voor iemand die op zoek is naar materiële tegenstellingen.

Economische rationaliteit?

Is het kolonialisme werkelijk te beschouwen als uitgekiend economisch handelen? Ake is van mening dat er vele factoren hebben meegespeeld bij het ontstaan van het kolonialisme, maar dat economische rationaliteit de beslissende stoot gaf. Menigeen zal niet kunnen ontkomen aan het gevoel dat hier 'te veel eer' wordt gegeven aan de zakenlieden en politici van de 19e eeuw. De verleiding is altijd groot om achteraf bedoelingen te projecteren in wat onbedoeld en chaotisch tot stand kwam. Geeft Ake niet een al te mooie reconstructie van het verleden? In hun *African History* merken Curtin e.a. (1978: 451) op dat de kapitalistische investeringstheorie nu grotendeels verlaten is. Foeken (1982) geeft niet minder dan zeven theorieën voor het ontstaan van het koloniaal imperialisme in Afrika waarvan sommige allerminst economisch-rationeel zijn maar een verklaring zoeken in mythische verhalen over Afrika en in nationaal prestige. Davidson (1978) spreekt over koloniale als fortuinzoekers en mislukkingen die de schande thuis trachten te ontvluchten. Bankiers waren haast niet te bewegen tot investeringen in de onderneming die in 1885 al een 'steeple chase into the unknown' werd genoemd. Davidsons conclusie laat niets aan duidelijkheid te wensen over (blz. 81), hij ziet de koloniale veroveringen als een uitbarsting van landhamsterten op wereldschaal:

Seen from now, nothing could appear less rational or useful. Huge territories of which nothing was known were taken and occupied, or at least claimed, for no real reason other than to deny them to rivals.

Ake bespreekt de ideeën van vier auteurs die getracht hebben het imperialisme te verklaren. Drie van hen, Hobson, Marx en Lenin, citeert hij met instemming, maar de vierde, Schumpeter, heeft het helemaal bij het verkeerde eind. Schumpeter ziet het imperialisme als een atavisme, een agressieve expansie zonder duidelijke economische doeleinden. Het imperialisme is volgens hem geen logisch uitvloeisel van kapitalistische ontwikkeling maar is daar juist in strijd mee. Me dunkt dat Ake deze onorthodoxe gedachte te haastig verwerpt. Immers hoe valt het te verklaren dat de koloniale verovering van Afrika überhaupt kon gebeuren, als, zoals nu blijkt, de banken en regeringen van de betreffende landen zo weinig bereidheid toonden geld in de onderneming te steken? De geschiedenis wordt pas begrijpelijk als we tevens plaats inruimen voor niet-economische factoren, die de kapitalistische aarzelingen omver bliezen. Men kan zich terecht afvragen of de economische motieven die aan het eind van de vorige eeuw breed uitgemeten werden ter verdediging van het kolonialisme, niet gezien moeten worden als versluiering van andere motieven die weinig met economische rationaliteit uit te staan hadden.

Ontwikkeling

Ake (blz. 141-3) merkt op dat het begrip 'ontwikkeling' in Afrika van vrij recente datum is. Het zou pas in gebruik geraakt zijn in het begin van de jaren zestig toen de meeste Afrikaanse staten onafhankelijk werden. Voor de nieuwe leiders verschaftte het een programmatische ideologie toen het onafhankelijkheidsstreven als ideaal 'verloren' gegaan was. Voor de westerse wereld was 'ontwikkeling' een handzaam middel om haar relatie met de voormalige koloniën te herdefiniëren. Maar wat bedoelde men eigenlijk met dat magische woord? Ake laat op onbarmhartige wijze zien dat het slechts een westers leenwoord was dat niets anders betekende dan economische groei, een kapitalistisch leenwoord dus. Natuurlijk er zijn allerlei pogingen ondernomen om het begrip een eigen Afrikaanse inhoud te geven,

maar voor Ake is dat allemaal slechts retoriek. Analyses van ontwikkelingsplannen van diverse Afrikaanse staten brengen telkens weer aan het licht dat het uiteindelijk te doen is om industrialisering westerse stijl, om kapitaalgroei, om vergroting van technische kennis en stimulering van ondernemerschap. Kortom, 'ontwikkeling' blijkt telkens gericht op voortzetting van kapitalistische ontwikkeling.

De vraag is of er een andere inhoud aan het begrip gegeven kan worden. Ake neemt een ambivalente houding aan; enerzijds bekritiseert hij de stagnatie van economische groei in Afrika, anderzijds erkent hij dat *als* die stagnatie overwonnen zou worden, er slechts sprake zou zijn van een verdere inkapseling van Afrika in het internationaal kapitalisme. Hij speelt als het ware met de gedachte dat er een andere 'ontwikkeling' mogelijk zou moeten zijn, maar tegelijkertijd realiseert hij zich dat de klok niet teruggedraaid kan worden. Een verbetering van de kwaliteit van het leven lijkt niet meer losgemaakt te kunnen worden van economische groei, hoezeer men daar ook verbaal tegen protesteert, en economische groei lijkt niet meer mogelijk zonder deelname aan het wereldkapitalisme. De cirkel is weer gesloten. Rodney (1972: 9-21) trachtte tevergeefs het bestaan van deze cirkel te ontkennen en zag zich genoodzaakt van analyse op retoriek over te schakelen, zodra hij de vraag 'Wat is ontwikkeling?' stelde. De Afrikaanse filosoof Nchabeling (1982: 169) geeft het eerlijk toe:

(De Afrikaan) heeft jammer genoeg moeten bezwijken voor de westerse opvatting van ontwikkeling. Intellectueel kan hij zich tegen deze uitheemse conceptie verzetten, maar praktisch lijkt hij geen keuze te hebben.

De toekomst

Ake eindigt zijn betoog met een optimistische noot die vals klinkt. Na de scherpzinnige ontleding van de in elkaar grijpende raderen die het proces van onderdrukking en 'onderontwikkeling' voortzetten is er geen plaats voor de vrome uitspraak dat 'In the long run objective conditions are more likely to move Africa towards socialism' (einde van het boek). Als we dit verplichte happy end echter laten voor wat het is dan blijven we zitten met een andere toekomstvoorspelling van Ake die zowel angstaanjagend als realistisch overkomt: fascisme. Ake verwacht in de nabije toekomst voor Afrika een toename van fascistische regimes die onderdrukking verhullen in populistische slogans. De tekenen zijn reeds volop aanwezig. Niet alleen het verleden maar ook de toekomst van Afrika ziet er donker uit.

Literatuur

- Van Binsbergen, W., & P. Geschiere (red.), *Oude produktiewijzen en binnendringend kapitalisme: antropologische verkenningen in Afrika*. VU Boekhandel, Amsterdam 1982.
- Curtin, Ph. e.a., *African history*, Longman, Londen 1978.
- Davidson, B., *Africa in modern history: the search for a new society*. Penguin, Harmondsworth 1978.
- Foeken, D., Explanations for the partition of Sub-Sahara Africa, 1880-1900. *Tijdschr. voor Econ. & Soc. Geografie* 73 (1982): 138-48.
- Nchabeling, J.M., Filosofie, ontwikkeling en de Afrikaan. *Wijsgerig Perspectief* 22 (1982): 167-9.
- Rodney, W., *How Europe underdeveloped Africa*. Bogle-L'Ouverture Publications, Londen 1972.